

УДК 811.161.2:81'27

Термінологізація лексеми *суржик*: основні тенденції

Брага І. І.

Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка,
м. Суми, Україна

У статті запропоновано тривимірну модель аналізу соціолінгвістичного терміна (дефініція терміна, його переклад і ставлення до терміна), компоненти якої взаємопов'язані. При вивченні процесу термінологізації лексеми «суржик» стрижневим компонентом моделі вважасмо «ставлення до терміна». Аналіз наукового дискурсу з проблем українсько-російського змішаного мовлення дозволив виділити чотири основні тенденції, що демонструють ставлення лінгвістів до терміна «суржик», а саме: 1) легітимізація його термінологічного статусу; 2) розширення та 3) звуження дефінітивної сфери терміна; 4) усунення його з наукового вжитку і пошук термінологічного відповідника.

Ключові слова: основні характеристики терміна, термінологізація, соціолінгвістичний термін, *суржик*, дефініція терміна, переклад терміна, ставлення до терміна.

Постановка проблеми. Термінологічний апарат соціолінгвістики, як і будь-якої науки, постійно поповнюється, тому його аналіз у цілому і певного соціолінгвістичного терміна зокрема є важливою та актуальною проблемою сучасного мовознавства.

Аналіз останніх досліджень з проблематики роботи. Проблема формування соціолінгвістичної терміносистеми перебуває в колі наукових інтересів українських (Б. Ажнюк, В. Бріцин, Ю. Жлуктенко, А. Загнітко, Г. Іжакевич, Л. Масенко, Г. Мацюк, О. Мельничук, В. Німчук, В. Русанівський, Ю. Саплін, О. Селіванова, С. Семчинський, Л. Ставицька, Є. Степанов, О. Тараненко, О. Ткаченко, В. Труб, О. Чередниченко, Н. Шумарова, Г. Яворська), російських (В. Беликов, В. Бондалетов, М. Вахтін, Є. Головкин, Ю. Дешерієв, Л. Крисін, Т. Крючкова, В. Михальченко, Л. Нікольський, В. Панькин, А. Філіпов, О. Швейцер), білоруських (Н. Мечковська, Л. Ричкова, С. Запрудський, Г. Цихун) та західних (Р. Белл, У. Вайнрайх, Дж. Гамперц, Д. Крістал, Ф. Кулмас, У. Лабов, Ч. Фергюсон, Дж. Фішман, Е. Хауген) лінгвістів.

Питання розвитку галузевої соціолінгвістичної термінології залишається актуальним і на сьогодні, що простежується в роботах таких українських дослідників, як Л. Ажнюк, І. Верста, Ю. Дзябло, А. Загнітко, Т. Ковальова, І. Кудрейко, І. Петренко, П. Селігей та ін.

Метою статті є аналіз процесу термінологізації лексеми *суржик* в українському науковому дискурсі. Для успішного досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: 1) встановити відповідність лексеми *суржик* основним характеристикам терміна; 2) визначити основні тенденції у процесі термінологізації *суржику*.

Мовознавці виробили основні вимоги, які висуваються до термінів як особливих слів. Л. Туровська, узагальнивши лінгвістичні характеристики терміна, представлені в роботах Р. Будагова, О. Реформатського, Д. Лотте, Л. Капанадзе, А. Д'якова, І. Кочан, Г. Наконечної, Л. Симоненко, А. Крижанівської та ін., запропонувала такий пе-

релік ознак: 1) термін однозначний або принаймні має тенденцію до однозначності; 2) термін повинен бути точним, має номінативну функцію, але не виконує емоційної, експресивної та модальної функцій; 3) значення терміна дорівнює поняттю (у межах пізнаного); 4) термін стилістично нейтральний (на думку більшості вчених); 5) термін є частиною системи [14, с. 82].

У своєму дослідженні впроваджуємо тривимірну модель аналізу соціолінгвістичного терміна (дефініція терміна, його переклад і ставлення до терміна), компоненти якої взаємопов'язані. При вивченні процесу термінологізації лексеми *суржик* стрижневим компонентом моделі вважаємо «ставлення до терміна». Такий комплексний підхід до аналізу соціолінгвістичної термінології є новим і недостатньо розробленим в україністиці.

Дефініція терміна. На сьогодні статус суржику залишається остаточно не визначеним. Суржик визначається мовознавцями як форма (компонент) українського просторіччя в ситуації диглосної двомовності (О. Тараненко, В. Труб), некодифікована просторозмовна мова (Л. Ставицька), ідіолект / соціолект (О. Тараненко), сума ідіолектів (А. Брацкі, Н. Мечковська), субкод (Т. Кузнєцова, Л. Масенко), змішана мова, змішана субмова (Л. Масенко, О. Селіванова), форма міксації мов (О. Селіванова), перемикання кодів (Ю. Саплін), немотивоване перемикання кодів (Є. Головка), український піджин (Н. Дзюбишина-Мельник, О. Чередниченко), напівмовність (В. Беліков, Б. Ажнюк, О. Палінська, О. Руда, Б. Магіяш), недопереклад (В. Радчук) тощо. (Детальний аналітичний огляд різноманітних підходів до визначення суржику див.: [1; 10; 11; 12; 7, с. 4-11, 47-63; 17, с. 129-131]).

Переклад терміна. Лексема *суржик* є спільною для української та російської мов. Це слово зафіксовано в тлумачних словниках російської мови (БАС. – Т. 14. – С. 1211; Большой толковый словарь русского языка (2000). – С. 1291). Інші мови запозичують лексему *суржик* саме з української мови, про що свідчить відповідне транслітероване оформлення: у польській мові *surzyk*, в англійській мові *surzhyk*.

Ставлення до терміна. Аналіз наукового дискурсу з проблем українсько-російського змішаного мовлення дозволив виділити чотири основні тенденції, що демонструють неоднозначне ставлення лінгвістів до терміна *суржик*.

Перша – тенденція до узаконення, легітимізації термінологічного статусу лексеми *суржик*, про що свідчить активне використання цього терміна в наукових працях, у тому числі в словниках лінгвістичних термінів, лінгвістичній енциклопедії при аналізі українсько-російського змішаного мовлення (Л. Масенко, Л. Ставицька, О. Тараненко, Б. Тарасенко та інші). Графічним маркером такого визнання є, на нашу думку, оформлення терміна без лапок.

Друга – тенденція до розширення дефінітивної сфери терміна *суржик*. У наукових розвідках відбувається своєрідна експансія терміна *суржик*, яким може позначатися не тільки українсько-російське змішане мовлення, а й міксація елементів різних мов (української та польської; польської, англійської та німецької [3, с. 179]), відповідно виділяються такі види суржику, як *словацько-російсько-український* (О. Рибалко), *українсько-англійський* (Б. Ажнюк, О. Чередниченко) тощо (про це див. дет.: [11, с. 665; 10, с. 59-61; 7, с. 5-6]). Як можемо переконалися, термін *суржик* намагається витіснити термін *змішане мовлення* (див. виділену нами **четверту тенденцію**).

Третя – тенденція до звуження дефінітивної сфери терміна *суржик*. Як вважає Л. Масенко, є підстави для «обмеження вжитку лексеми *суржик* для позначення специфічно українського явища мовної комунікації», оскільки цей тип мовлення «утворено на базі української мови і територією його побутування є Україна» [7, с. 6-7].

Заслуговує на увагу думка про існування зворотного типу суржику – російсько-українського, класичним носієм якого є М. Азаров (див., наприклад, [11, с. 665; 10, с. 71; 7, с. 68]). Щоправда, зворотний суржик не відповідає всім вимогам, сформульо-

ваним Л. Масенко, зокрема, він утворюється на основі російської мови, а також може бути характерним для мовлення в російському соціокультурному просторі. Наприклад, розповідь російськомовним оповідачем анекдотів про українців/хохлів з імітацією їхнього мовлення. Дослідники російського анекдоту О. Шмельов і О. Шмельова зазначають: «...українці в анекдотах говорять українською – у тій мірі, у якій оповідач здатний імітувати українське мовлення <...> мовлення українця – це українське мовлення з відхиленнями, причому відхилення зумовлені тим, що оповідач, як правило, не володіє українською мовою в достатній мірі» [16, с. 62].

Четверта – тенденція до усунення з наукового вжитку лексеми *суржик* і пошуку термінологічного відповідника. Підставою для такого ставлення до терміну слугує наступне:

1. Одне із значень лексеми *суржик* ('елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова', що супроводжується лексикографічними позначками *перен.*, *розм.* (СУМ. – Т. IX. – С. 854)), яке термінологізується, є метафоричним і має стилістичне значення. (Детальний аналіз семантичної структури і структури лексичного значення лексеми *суржик*: [11, с. 665; 13, с. 63; 10, с. 33-37, 53; 7, с. 4-5; 4, с. 148-149]).

Саме цю специфіку семантики *суржик* намагалися підкреслити автори «Короткого тлумачного словника лінгвістичних термінів», у якому *суржик* визначається як «**публіцистична назва** <виділено нами – І. Б.> суміші двох чи кількох мов...» [3, с. 179].

2. Лексема *суржик*, за незначним винятком, використовується у негативних контекстах різножанрових текстів, через що вона набула різноманітних нюансів негативнооцінної конотації (детально про це див.: [10]). У результаті цього в структурі значення лексеми *суржик* міститься не тільки стилістичне забарвлення, а й оцінні конотації, що суперечить одній з вимог до терміна – бути стилістично нейтральним, неоцінним. Але відомо, що і в лінгвістичній терміносистемі, і в терміносистемах інших наук є терміни, що мають конотацію, наприклад: *баба* – стовп біля колодязя, *шлуночок (серця)*, *баранчик* – назва гвинта або гайки з невеликими завитками чи ріжками, *собачка спуску* тощо (див., наприклад, про це: [9, с. 17-26; 14]).

Про сумнівне ставлення до *суржик* як до терміна може свідчити оформлення його в лапки або супроводження своєрідним заміником лапок – сполученням слів *так званий*. *Суржик* чи не єдиний термін, який береться у лапки навіть у термінографічних працях (див., наприклад, [3, с. 179]). Як зауважує Л. Ставицька, лапки «є знаком намагання автора відмежуватися від «нечистої» мови, а також недостатньої впевненості в термінологічності *суржик* <...> Лапки розмивають сутність терміна іще більшою мірою...» [10, с. 53-54].

Принадгідно зауважимо, що подібні мовні явища також мають негативнооцінну конотацію. Це, наприклад, *трасянка* – змішування білоруської та російської мов, *Spanglish* – іспансько-англійське змішування у США, *Tex-Mex* (ще більш образлива назва) – змішування англійської та іспанської в Техасі.

Процеси гібридизації, за прогнозами дослідників, будуть більш поширеними у світовому соціокомунікативному просторі, що зумовлено статусом англійської мови як глобальної (за Д. Крісталом). Зокрема, Д. Крістал зазначає: «Через 10 років кількість тих, хто говорить англійською і мешкає в країнах зовнішнього кола (L 2), поза сумнівом, буде перевищувати кількість носіїв мови (L 1). Через 50 років таких може бути вже на 50 % більше. На той час така концепція належності англійської мови буде глобальною. <...> Її поширення по всьому світу вже продемонструвало початок цього процесу, результатом якого стала поява множини нових варіантів мови на тих територіях, де вона пустила міцні корені. Ці зміни – головна тема дискусії, починаючи з 60-х років ХХ ст., коли виникло поняття “нові різновиди англійської мови”»

[5, с. 217]. Не виключено, що процес гібридизації у глобальному масштабі буде гальмуватися через негативне ставлення до новоутворених мовних гібридів.

3. Суттєвим чинником у гальмуванні процесу термінологізації термінів *суржик*, *трасянка* є також те, що остаточно не визначено їхній статус (див. про це фрагмент цієї статті: «Дефініція терміна»).

Який вихід пропонують дослідники? На думку багатьох лінгвістів, лексему *суржик* не варто термінологізувати, а необхідно знайти їй заміну. Наприклад, В. Демченко пропонує замінити, як на його думку, мазохістичний термін *суржик* на термін *регіональне койне* або (в пізнішій роботі) – на *піджин* [2, с. 90]. У зв'язку з останнім варіантом Л. Масенко зауважує: «Проте якщо слово *суржик* мовознавець вважає «мазохістичним», то не менш принизливо застосовувати до відповідного типу мовлення термін *піджин*, який позначає вкрай редуковану форму мішаного мовлення, яка утворюється внаслідок міксації структурно віддалених мов, зразком чого може бути відомий вислів «моя твоя не панімай». І вже далеким не лише від об'єктивності, а й від здорового глузду слід уважати звинувачення В. Демченка на адресу тих мовознавців, які буцімто винайшли «мазохістичний» термін *суржик* і тим самим долучились до діяльності радянського ідеолога двомовності І. Білодіда в справі «стандартизації неорганічних на ґрунті української мови форм» (вип. 2, с. 90). Згідно з твердженням В. Демченка, очолити список ідеологічних «соротників» І. Білодіда мав би Б. Антоненко-Давидович» [6, с. 122]. (Варто зазначити, що Л. Масенко у своїх роботах не відкидає думки про близькість українсько-російського суржику з піджинами і креолами [7, с. 9-10]). Як бачимо, обговорення названої проблеми є дуже емоційним, оцінна конотація суржику наче іррадіює на увесь присвячений йому науковий дискурс.

Аналогічна ситуація спостерігається і у ставленні до терміна *трасянка*, який відомий німецький славіст Г. Хентшель у своїх роботах часто замінює на нейтральний термін *білорусько-російське змішане мовлення*, скорочено рос. *БРСР* (див., наприклад, [15]). За цією моделлю утворюються й інші види змішаного мовлення, наприклад, термін *болгаро-російське змішане мовлення* [8]. Очевидно, такий підхід варто застосувати і до подібного явища в українському соціокомунікативному просторі, замінивши термін *суржик* на термін *українсько-російське змішане мовлення (УРЗМ)*, що, по-перше, дасть можливість уникнути небажаних оцінних конотацій терміна; по-друге, конкретизує, уточнить позначувану мовну реалію.

Таким чином, у результаті дослідження встановлено основні тенденції, що визначилися в процесі термінологізації лексеми *суржик*. Аналіз специфіки ставлення до терміна *суржик* продемонстрував, що воно зумовлене конотацією терміна (наявністю емоційно-оцінного, стилістичного, а також соціально-ідеологічного компонентів конотації). Перспективним вважаємо порівняльний аналіз процесу термінологізації лексем *суржик* і *трасянка*.

Список літератури

Вахтин Н. Отчет по результатам исследовательского проекта «Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве», 2003 / Н. Вахтин, О. Жиронкина, И. Лисковец, Е. Романова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.eu.spb.ru>.

Демченко В. Білінгвізм на півдні України (ретроспектива) / В. Демченко // Мова і суспільство. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка. – 2011. – Вип. 2. – С. 86-92.

1. Єрмоленко С.Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибики, О.Г. Тодор; [за ред. С.Я. Єрмоленко]. – К.: Либідь, 2001. – 223 с.

2. Запорожець Л.М. Про статус і прагматизм суржику / Л.М. Запорожець // *Studia Linguistica*: [зб. наук. пр.]. – Вип. V. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. – С. 147-154.
3. Кристал Д. Английский язык как глобальный / Д. Кристал / Пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2001. – 240 с. – (Весь Мир Знаний).
4. Масенко Л. Нове періодичне видання з соціолінгвістики «Мова і суспільство». – Львівський національний університет імені Івана Франка, 2010. – Вип. 1. – 234 с.; 2011. – Вип. 2. – 174 с. / Л. Масенко // *Українська мова*. – 2011. – № 4. – С. 117-123.
5. Масенко Л.Т. Суржик : між мовою і язиком / Л.Т. Масенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.
6. Парфенова О.С. Функциональная характеристика элементов русского языка в болгарской речи на Украине / О.С. Парфенова // *Речевое общение в условиях языковой неоднородности* / Под ред. Л.П. Крысина. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 36–59.
7. Прохорова В.Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование) / В.Н. Прохорова. – М.: Филологический факультет, 1996. – 125 с.
8. Ставицька Л. Суржик: суміш, мова, комунікація / Л. Ставицька, В. Труб // *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти*: [зб. наук. пр.]. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. – С. 32-120.
9. Тараненко О.О. Суржик / О.О. Тараненко // *Українська мова: Енциклопедія* / В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 665-668.
10. Тараненко О.О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози / О.О. Тараненко // *Мовознавство*. – 2008. – № 1. – С. 14-30.
11. Тарасенко Б.В. До питання про дефініцію мішаного українсько-російського мовлення / Б. В. Тарасенко // *Наукові записки. Том 60, Філологічні науки* / НУ «Києво-Могилянська академія». – К., 2006. – С. 62-66.
12. Туровська Л. Ще раз про емоційність терміна / Л. Туровська // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. – 2010. – № 676. – С. 82–85.
13. Хентшель Г. Белорусский, русский и белорусско-русская смешанная речь / Г. Хентшель // *Вопросы языкознания*. – 2013. – № 1. – С. 53-76.
14. Шмелева Е.Я., Шмелев А.Д. Русский анекдот: Текст и речевой жанр / Е.Я. Шмелева, А.Д. Шмелев. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 144 с.
15. Шумарова Н.П. Социолингвистика Украины: постсоветский период / Н.П. Шумарова // *Вопросы языкознания*. – 2012. – № 6. – С. 123-138.

Брага И. И. Терминологизация лексемы суржик: основные тенденции // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» Том 26 (65). № 1 – С.93-98

В статье представлена трехмерная модель анализа социолингвистического термина (дефиниция термина, его перевод и отношение к термину), компоненты которой взаимосвязаны. При изучении процесса терминологизации лексемы «суржик» стержневым компонентом модели считаем «отношение к языку». Анализ научного дискурса, касающегося проблем украинско-русской смешанной речи, позволил выделить четыре основные тенденции, демонстрирующие отношение лингвистов к термину «суржик», а именно: 1) легитимизация его терминологического статуса; 2) расширение или 3) сужение дефинитивной сферы термина «суржик»; 4) вытеснение его из научного употребления и поиск соответствующего термина.

Ключевые слова: *основные характеристики термина, терминологизация, социолингвистический термин, суржик, дефиниция термина, перевод термина, отношение к термину.*

Braha I. I. Term formation of the lexeme surzhyk: the main tendencies // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65). No 1 – P.93-98

The article suggests the three-dimensional model of analysis of a sociolinguistic term. The interconnected components of this model are the definition of a term, its translation and the attitude to a term. While studying the process of the term formation of the lexeme «surzhyk» the pivotal component of this model is considered to be «the attitude to a term». The analysis of the science discourse on the problem of Ukrainian-Russian mixed speech let us select four main tendencies that demonstrate the linguists' attitude to the term «surzhyk». The first one is the tendency to legitimization of the term «surzhyk». The evidence of that is the active usage of this term in scientific works including dictionaries of the linguistic terms, the linguistic encyclopedia while analyzing Ukrainian-Russian mixed speech. The second tendency is the tendency to broadening the definitive sphere of the term «surzhyk». In the scientific works there is a peculiar expansion of the term «surzhyk», which designates not only Ukrainian-Russian mixed speech but mixing the elements of different languages such as Ukrainian and Polish, Ukrainian and English, Polish, English and German etc. with marking out the corresponding surzhyk types. The third tendency consists in contraction of the meaning of the analyzed term because «surzhyk» is a specific Ukrainian phenomenon of the language communication (according to L. Masenko). The fourth tendency leads to exclusion the lexeme «surzhyk» from scientific usage and searching the terminological equivalent. Such attitude is conditioned by existence in the semantic of the term «surzhyk» emotional-valuation, stylistic and social-ideological components of connotation. The uncertainty of the status of the term «surzhyk» is the important factor in inhibition of the process of its terminological specialization.

Key words: *basic characteristics of a term, term formation, sociolinguistic term, surzhyk, definition of a term, translation of a term, attitude to a term.*

Поступила до редакції 11.04. 2013 р.